

DINIY MATNLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Xojiyeva Shahzoda

Lingvistika (o'zbek tili) 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotlarda keltirilgan diniy matnlardan misollar topilib, ular leksik jihatdan tahlilga tortiladi hamda leksik – semantik xususiyatlariga ko'ra tasniflanadi.

Kalit so'zlar: Diniy matn, leksik – semantik guruh, sinonim, antonim, polisemiya, arxaizm, Qur'on, hadis.

Абстрактный: В данной статье найдены примеры религиозных текстов, представленных в художественной литературе, они лексически проанализированы и классифицированы по их лексико-семантическим признакам.

Ключевые слова: Религиозный текст, лексико-семантическая группа, синоним, антоним, многозначность, архаизм, Коран, хадис.

Abstract: In this article, examples of religious texts presented in fiction are found, they are lexically analyzed and classified according to their lexical-semantic features.

Key words: Religious text, lexical-semantic group, synonym, antonym, polysemy, archaism, Qur'an, hadith.

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsionalekspressiv ifoda semalak qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi¹. Ushbu ishda badiiy adabiyotlarda keltirilgan diniy matnlardan misollar topib, diniy tushunchalarni anglatuvchi leksik birliklarni tahlilga tortamiz. Chunki badiiy asarlarda berilgan diniy matnlar asar ta'sirchanligini aks ettirish bilan birga asarga milliy ruh ham baxsh etib turadi. Masalan, Said Ahmadning "Qorako'z Majnun" hikoyasi Qur'oni karim surasi va Hadisi sharif bilan boshlanganligini ko'rishimiz mumkin.

"Sizlardan qaysi biringiz o'z dinidan qaytsa va shu kofirligicha o'lsa, bas, ana o'shalarning (qilgan savobli) amallari xabata (bekor) bo'lur, ular do'zax ahlidurlar va u yerda mangu qolurlar". (Baqara surasi, 217-oyat.)²

Yuqorida keltirilgan "Baqara" surasida diniy ma'noga ega bo'lgan *kofir, savob, do'zax, amal* kabi diniy ma'noga ega leksemalarni ko'ramiz. Quyida ularni leksik-semantik jihatdan tadqiq etamiz. Bunda esa, albatta, "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga tayanamiz.

¹ M.Yo'ldoshev, S.Muhamedova, M.Saparniyazova. Matn Lingvistikasi, o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2021.

² Said Ahmad. Qorako'z majnun. – Toshkent: "O'zbekiston", 2013. – B.88.

Kofir arabcha soʻz boʻlib, tanimovchi, inkor etuvchi, islom dinini tanimovchi, gʻayridin³ degan maʼnolarni anglatadi. *Kofir* leksemasini leksik-semantik xususiyatiga koʻra diniy ijtimoiy nufuz, mansab, bajaradigan amallar bilan bogʻliq leksemalar⁴ guruhiga kiritishimiz mumkin. Keyingi oʻrinda *doʻzax* leksemasiga eʼtibor qaratamiz. Bu soʻzni leksik-semantik guruhning gʻayb dunyosini ifodalovchi soʻzlar⁵ guruhiga kiritsak, maqsadga muvofiq boʻlard. *Doʻzax*— jahannam. Diniy tasavvurga koʻra: oʻlgan, din talablarini bajarmagan gunohkor bandalar oxiratda abadiy azoblanadigan joy; jahannam⁶. *Doʻzax* leksemasi koʻchma maʼnoda ham qoʻllaniladi. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlarda aylanayotgan bir gap bor: “Ayolingning farishtasifat boʻlishini istasang, unga jannat yaratib ber. Chunki farishtalar jahannam(*doʻzax*)da yashamaydi.” Gapning maʼnosiga eʼtiborimizni qaratadigan boʻlsak, bunda jannat va jahannam soʻzlari koʻchma maʼnoda qoʻllangan. Yaʼni sharoit, muhit va ayolga boʻlgan muomala va hurmat haqida gap bormoqda. Koʻrinib turibdiki, yuqoridagi gapda ayolini farishtadek boʻlishini xohlagan erkak unga yaxshi sharoit qilib bera olishi hamda mehr va hurmat koʻrsatishi lozimligi anglashilib turibdi.

Amal leksemasi ham bir qarashda bugungi kunda juda koʻp qoʻllanadigan oddiy kundalik soʻzimizga aylanib qolgan boʻlsa-da, aslida u ham diniy leksemalardan biri hisoblanadi. Unga oʻzbek tilining izohli lugʻatida shunday taʼrif beriladi: *Amal* arabcha — ish, harakat degan maʼnoni anglatadi. Ilm, nazariya, fikr va sh.k.ning hayotiy reallashuvi⁷. Bu kabi soʻzlarni Sh.Omonturdiyeva ommalashib, tilimizning oʻz soʻzlariga aylangan leksik birliklar⁸, deb tasniflaydi. Eʼtiborga molik jihati shundaki, *amal* leksemasining bir qancha maʼnolari boʻlib, unig diniy istiloh sifatida maʼnosi quyidagicha izohlanadi: **Islom ilohiyotida din aqidalariga ishonishdan tashqari dindor oʻz faoliyati va harakati bilan bajarishi lozim boʻlgan barcha vazifalar va savob ishlarni ifoda etuvchi tushuncha. Amal umumiy mazmunda diniy marosimlar, urf-odatlar bilan bogʻliq vazifalarni oʻz ichiga oladi. Qurʼonda „amal“ soʻzi juda koʻp suralarda keladi, bunda musulmonlar tomonidan bajariladigan yaxshi, foydali ishlar ham, shayton tomonidan odamlarga qarshi qilinadigan yomon, zararli ishlar ham tushuniladi⁹.** Bundan tashqari *amal* leksemasining yana masʼul vazifa, iloj-chora, sehr-jodu, matematik amalning bir turi

³ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2-tom.–T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

⁴ Sh. Omonturdiyeva. “Oʻzbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Avtoreferat. – Samarqand, 2020.

⁵ Sh. Omonturdiyeva. “Oʻzbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

⁶ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2-tom.–T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

⁷ Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 2-tom.–T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

⁸ Sh. Omonturdiyeva. “Oʻzbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

⁹ Oʻz.ME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

kabi ko‘plab ko‘chma ma‘nolari hamda *amal qilmoq* kabi birikmali ko‘rinishlari ham mavjud. *Amal* leksemasining yonida kontekstdan anglashilib turgan insonning kofir bo‘lishidan avval qilgan amallari ma‘nosini aniqlashtirish maqsadida qavs ichida *savobli* (yaxshilik) leksemasi berib o‘tilgan.

“Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvondan biri bu Ashobi kahfning vafodor itidir”. (Al-jome al-Kabir.)

Hadisi Sharifdan olingan ushbu hadisda *jannat*, *Ashobi kahf* kabi diniy leksemalar berilgan. *Jannat* leksemasini semantik guruhning g‘ayb dunyosini ifodalovchi¹⁰ guruhiga kiritishimiz mumkin. *As‘hobi Kahf* esa ham antroponim, ham zoonim hisoblanadi. Bunda Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida berilgan ma‘lumotlarga tayanamiz.

Jannat islom dinining asosiy tushunchalaridan hisoblanib, u yaxshi amalli insonlarning g‘ayb dunyosida yashash manzili deb tasavvur etiladi. Diniy ma‘no bildiruvchi leksemalarning barchasi tilimizga arab tilidan kirib kelgan. Bu islom dinining avval arablarda vujudga kelgani bilan bog‘liqdir.

Keyingi o‘rinda Tohir Malikning “Odamiylik mulki” romanida keltirilgan diniy matnlarga murojaat qilamiz.

“Aniqki, biz jin va insdan ko‘plarini jahannam uchun yaratganmiz. Ularning dillari boru, anglay olmaydilar, ko‘zlari boru, ko‘ra olmaydilar, quloqlari boru, eshitmaydilar. Ular chorva kapidurlar, yo‘q, ular (beaql va befahmlikda) chorvalardan ham badtardirlar. Ana o‘shalar g‘aflatda qolgan kimsalardir.” (A‘rof surasidan).

Endi berilgan suradagi leksemalarni leksik-semantik guruhlariga bo‘lib chiqamiz.

– G‘ayb mavjudotlarini bildiruvchi so‘zlar: *jin va ins*;

– G‘ayb dunyosini bildiruvchi so‘z¹¹: *jahannam*.

Parchada keltirilgan “ko‘zlari boru” birikmasini oladigan bo‘lsak, u kontekstda o‘z ma‘nosida kelgan. Ammo uni kontekstdan tashqarida frazeologik birlik sifatida ham e‘tirof etishimiz mumkin. Chunki u frazeologik birlik sifatida “kingadir qarasa, kinnasi kiradigan inson” semasini ham bildiradi. “Dillari boru, anglay olmaydilar, ko‘zlari boru, ko‘ra olmaydilar, quloqlari boru, eshitmaydilar” jumlasini tahlilga tortsak, ushbu jumlada shakliy jihatdan bo‘lmasa-da, ma‘noviy jihatdan antonimiya hodisasini kuzatishimiz mumkin. Bunda dili bor, ammo anglay olmasligi, ko‘zi bor, ammo ko‘ra olmasligi, qulog‘i bor-u, biroq eshitolmasligi bir-birini mantiqan inkor etuvchi jumla bo‘lganligi sabab ularni antonim sifatida olishga qaror qildik.

¹⁰ Sh. Omonturdiyeva. “O‘zbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

¹¹ Sh. Omonturdiyeva. “O‘zbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

Payg'ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam): "Ogoh bo'ling! Tanangizda bir parcha go'sht bor. Agar u sog' bo'lsa, butun jasad sog'dir. Agar u buzilsa, butun jasad buziladi. Ogoh bo'ling, u - qalbdir!"

Payg'ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam) leksemasini Alloh, din, mazhab kabi tushunchalar bilan bog'liq leksemalar¹² semantik guruhiga kiritamiz. Yuqoridagi hadisda berilgan *tana* va *jasad* so'zlari o'zaro sinonimik qatorni hosil qiladi. Ammo boshqa tomondan qaraydigan bo'lsak, "butun jasad sog'dir" birikmasida faqatgina tanaga emas, balki inson va uning ruhiyatiga ham ishora qilinayotgani seziladi. Chunki keyingi qatorda berilgan "Agar u buzilsa, butun jasad buziladi. Ogoh bo'ling, u - qalbdir!" gapi orqali jasad deyilganda faqat insonning tanasiga emas, insonning vijdoniga va iymon-e'tiqodiga ham putur yetishi nazarda tutiladi. Ushbu jumlada metonimiya hodisasi ham kuzatiladi.

"Iymon keltirgan zotlar uchun dillari Allohning zikriga va nozil bo'lgan haqqa (ya'ni Qur'onga) moyil bo'lish vaqti kelmadimi?! Yana ular uchun ilgari kitob ato etilgan, so'ng payg'ambarlaridan keyingi muddat uzaygach, dillari qotib ketgan kimsalar (ya'ni yahudiy va nasroniy) kabi bo'lib qolmaslik vaqti kelmadimi? Ulardan ko'plari fosiqdirlar (ya'ni itoatsizdirlar)". (Hadid surasidan.)

Keltirilgan parchadagi diniy leksemalarni semantik guruhlariga bo'lamiz.

– Alloh, din, mazhab kabi tushunchalar bilan bog'liq so'zlar: Alloh, payg'ambar, iymon keltirmoq;

– diniy ijtimoiy nufuz, bajaradigan amallar bilan bog'liq so'zlar: yahudiy, nasroniy, fosiq;

– diniy kitoblar, qog'ozlar bilan bog'liq so'zlar¹³: Qur'on.

Berilgan parchada noodatiy holga ko'zimiz tushadi. Musulmon xalqi azal-azaldan "Haq" deyilganda, Alloh Taoloni tushunib keladi. Yuqorida berilgan parchada esa "haq" deb islom dinining muqaddas kitobi hisoblangan Qur'on nazarda tutilganiga guvoh bo'lamiz. Zot, zikr, nozil bo'lmoq kabi so'zlar anchagina ommalashib qolganiga qaramay, ularni ko'pincha diniy matnlarda uchratamiz. Yahudiy, nasroniy, fosiq leksemalari esa islom diniga e'tiqod qilmaguvchilarni anglatadi. Zot va kimsa so'zlari o'zaro sinonimik qatoreda tursa-da, ular bir-biridan emotsional-ekspressivlik bo'yoqdorlik jihatdan farq qiladi. E'tibor qiladigan bo'lsak, *zot* leksemasi ijobiy bo'yoqdorlikka ega bo'lsa, *kimsa* leksemasi esa ko'p o'rinlarda salbiy ma'noda

¹² Sh. Omonturdiyeva. "O'zbek diniy matnining funktsion-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

¹³ Sh. Omonturdiyeva. "O'zbek diniy matnining funktsion-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.

ishlatiladi. Qarang: Allohga iymon keltiruvchi insonlarga nisbatan *zot* tushunchasi qo‘llansa, islom diniga itoatsiz fosiqlarga nisbatan *kimsa* tushunchasi qo‘llangan. Buni yana bir misolda ham ko‘rishimiz mumkin:

Alloh taborak va taolo marhamat qiladi: “Albatta iymon keltirgan va yolg‘iz Parvardigorlariga tavakkul qilgan zotlar ustida (shayton) uchun hech qanday saltanat - hukmronlik yo‘qdir. Uning (shaytonning) hukmronligi faqat (uni) do‘st tutib, (Allohga) sherik qilib oladigan kimsalar ustidadir”.

Yoki:

“Aniqki, biz jin va insdan ko‘plarini jahannam uchun yaratganmiz. Ularning dillari boru, anglay olmaydilar, ko‘zlari boru, ko‘ra olmaydilar, quloqlari boru, eshitmaydilar. Ular chorva kabiturlar, yo‘q, ular (beaql va befahmlikda) chorvalardan ham baddardirlar. Ana o‘shalar g‘aflatda qolgan kimsalardir.” (A‘rof surasidan). Bu misolda ham g‘aflatda qolgan (salbiy) insonlarga kimsa deb ta‘rif berilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, diniy matnlarda o‘ziga xos leksik xususiyatlar, asosan, diniy leksemalarning semantik jihatlarida, so‘z qo‘llashning, xususan, ekspressiv – emotsional so‘zlarning uslubiy qo‘llanilishida hamda diniy uslubning boshqa stillardan farqlovchi alohida leksik birliklarida ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.Yo‘ldoshev, S.Muhamedova, M.Saparniyazova. Matn Lingvistikasi, o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2021.
2. Sh. Omonturdiyeva. “O‘zbek diniy matnining funktsiona-stilistik tadqiqi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2020.
3. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. Toshkent: 1985, 121-bet.
4. Djalilova A., Xamidov A., Abduqodirov M. Kanalizatsiya va oqova suvlarni tozalash. Toshkent: 2012, 6-bet.
5. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. Toshkent: Fan, 1977, 45-bet.
6. Narxodjayeva X. Jarayon anglatuvchi terminlarning o‘zbek tilida tutgan o‘rni. – Toshkent: Fan, 2013, 24-bet.
7. Qosimov N. O‘zbek tili ilmiy-texnikaviy terminologiyasi masalalari (So‘z o‘zlashtirish va affiksatsiya masalalari). – Toshkent: Fan, 1985, 47-bet.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildli. 4-jild. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2008, 220-bet.

9. Yuldosheva N.E. On methods of research of uzbek language syntax// Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal (Special Issue). ISSN 2319-4979. 2021. № 26. - P. 3913-3918.
10. Yuldosheva, N., & Ergasheva, R. (2020). Research Of Terminology And Aviation Terminology. The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN-2689-100x) Published: August, 25, 312-317.
11. ЮЛДОШЕВА, Н. (2022). Содда гап қолиплари воқеланишига таъсир қилувчи акцентуатив омиллар. О „ЗБЕКISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 1(3).
12. Юлдошева, Н. Э., & Мавланова, Н. Т. (2023). СОДДА ГАП ҚОЛИПЛАРИ ВОҚЕЛАНИШИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ПРОСОДИК ВОСИТАЛАР. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(2), 556-564.
13. Davlatova, M. H. (2021). Semantic implementation of resultative structures. JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6, 291-294.
14. Shirinova, N. D., & Davlatova, M. K. MORPHOLOGICAL WAY OF DIFFERENTIATION OF SUBSTANCE AND ATTRIBUTIVE MEANINGS IN THE LANGUAGE SYSTEM. ILMIY XABARNOMA. НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК Учредители: Андижанский государственный университет им. ЗМ Бабура,(1), 86-89.
15. Davlatova, M. (2023). Semantic properties of effective constructions in English and Uzbek languages. In E3S Web of Conferences (Vol. 420, p. 10027). EDP Sciences.
16. Hasanovna, D. M. (2023). ON THE TYPES OF RESULTS STRUCTURES EXPRESSED BY A SECONDARY PREDICAT. International Journal Of Literature And Languages, 3(03), 52-58.
17. Hasanovna, D. M. (2022). ASPECTUAL AND LEXICAL-SEMANTIC CLASSIFICATION OF VERB NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581-4230. ISSUE, 2, 25.